

Tomas Venclova / ZSIDÓK ÉS LITVÁNOK

VAN EGY LÁNYOM. Kétéves. Izrael állam törvényei szerint zsidó. Jómagam minden emberi törvény szerint litván vagyok, de leginkább saját lelkiismeretem törvénye szerint. Tudom, eljön majd az az idő, amikor lányom megkérdi, mi is történt válójában a két nép között a második világháború idején. Erre a kérdésre most próbálok válaszolni.

A háború előtt Litvániában körülbelül 240 000 zsidó élt, az ország lakosságának nyolc százaléka. Ez Európában ritkaságszámba ment. Vilniusban, a „Litván Jeruzsálemben” 80 000 zsidó élt, a városban hatalmas zsidó negyed, zsinagógák, kiadók, könyvtárak voltak. Kaunasban, a második litván fővárosban 40 000-en éltek. A hagyományos zsidó negyed, a Viljampole a 17. században alakult ki, bár sokan a falakon kívül találtak maguknak otthont. A kisebb városokban majd minden harmadik ember zsidó volt.

Az 1970-es népszámlálás adatai szerint Litvániában 23 600 zsidó lakott, ebből 16 500 Vilniusban, és Kaunasban alig 4000. Ma már ennyien sem, mert egyre többen hagyják el a Szovjetuniót. Természetesen nemcsak zsidók, hanem litvánok is.

A háború alatt a Vilnius környéki ponari erődben, a Kaunas melletti Kilencedik Erőd kazamatáiban, a gettóban több százezer embert öltek meg. És ezért nemcsak a németek, hanem a litvánok is felelősek. Sokan haltak meg a háború első éveiben, amikor a németek még nem vették át a hatalmat a megszállt Litvániában. Ekkorra datálhatók a kaunasi pogromok. Sokan emlékeznek ezekre a napokra. 1941. június 25-én és 26-án 3800 zsidót öltek meg a városban. Százakat és százakat zsúfoltak össze a Vytautas sugárúton lévő garázsokba. Én tudom, milyen halál várt ezekre az emberekre, és nem valószínű, hogy pontosan beszámolok róla a kislányomnak.

A háború első hónapjait Kaunasban töltöttem. Négyéves voltam, és ahogy mondták, „kedves emberek” adtak szállást, mert komisszár édesapámnak Moszkvában akadt dolga, az anyámat pedig letartóztatták. Az volt ellene a vád, hogy zsidó. A nyomozó kijelentette, hogy értelmetlen lenne az ellenkezőjét bizonygatnia, hiszen köztudott, hogy a komisszárok előszere-ttel vesznek feleségül zsidó nőket.

Anyámnak sikerült valahogy bebizonyítania, hogy „ártatlan” litván volt, és megkeresztelték.

Magam egyetlen gyilkosságot sem láttam. Akkoriban sokszor sétáltam a gyilkosságok színhelyén, de mit sem tudtam róluk. De ma mégis úgy érzem, hogy engem is érint mindaz, ami akkor ott történt. A zsidókat litvánok ölték meg, és én litván vagyok. A zsidókkal Kaunasban végeztek, és én is Kaunasban éltem. Isme-

rem a város parkjait, a zsúfolt mozikat, minden utcát. Nem létezhetem a litván nyelv nélkül, ez a természetes közegem, ezen a nyelven írom a verseimet. Vannak a litvánnál erősebb kultúrák, de én nem tudom ezeket a litvánal összehasonlítani. Mi, litvánok évszázadokon keresztül tudatában voltunk integritásunknak, becsületünknek, makacsságunknak, kedvességünknek. Kevés népben él olyan erősen a történelmi tudat, mint bennünk. Emlékszünk a múltunkra, benne él a jelenünkben. Büszke vagyok, hogy az esetek többségében a litvánok méltósággal viselték sorsukat a koncentrációs táborokban. Szeretem a zsidókat. Kulturális szerepük és sajátos sorsuk számomra a legfontosabb bizonyítéka annak, hogy létezik egy felsőbb akarat, amely meghatározza történelmi létünket.

Ami a háború első napjaiban történt, az katasztrofális volt a zsidóknak, és tragikus a litván nemzetnek.

Hogyan érthetnék meg, mi is történt azokban az időkben?

Mikor az emberek bűnről, halálról beszélnek, természetesen előállhatunk racionális magyarázatokkal, de a végső következtetéseknel ezek mit sem érnek. Tudta ezt Oidipusz, még jobban tudják a keresztények. Persze azért magam is utána akartam járni az eseményeknek. Dokumentumokat olvastam, beszélgettem szemtanúkkal, a vérengzés túlélőivel, és beszélgettem a litvánokkal is.

Leginkább az döbrentett meg, hogy a kaunasi pogrom egyszerűen ellentmond a történelmi hagyományoknak. Azok, akik már találkoztak a hétköznapi antiszemitizmussal, és itt kell bevallanom, hogy időnként én sem voltam ettől mentes, szóval ezek az emberek természetesnek tartották a pogromokat. Szerintem azonban ebben az esetben nem erről az úgynevezett „hagyományról” van szó. Jobb korszakában Litvánia olyan ország volt, ahol a zsidók igazságos bánásmódra és védelemre számíthattak. Honpolgáraink hatszáz évig éltek egy hazában. 1338-ban Vytautas herceg, aki a litván történelemben azt a szerepet töltötte be, amit az oroszében Nagy Péter, a franciáiban pedig Napóleon, kiadta a Privilé-t, azt a rendeletet, és egyben az első ilyen dokumentumot, amely a litván zsidók státuszával foglalkozik. A 37. paragrafusban Vytautas megtiltotta, hogy a zsidókat rituális gyilkossággal vádolják; ha egy zsidót nem rituális gyilkossággal állítottak a vádlottak padjára, azzal például, hogy megölt egy keresztény gyermeket, a vádat hat tanúnak, három zsidónak és három kereszténynek kellett bizonyítania. Ha a vádló nem tudta bizonyítani állítását, ugyanaz a büntetés várt rá, amit a vádlott kapott volna. Annak a kereszténynek, aki kárt tett a zsidó temetőben, gyalogját elkobozták.

Az a keresztény, aki nem sietett bajba jutott zsidó szomszédja segítségére, komoly büntetésre számíthatott.

A Vytautas sugárúti garázsban a zsidók segítségért kiabáltak. Az arra járók szemtanúi voltak a gyilkosságoknak. A járókelők többsége kereszténynek tartotta magát. Az eszükbe sem jutott, hogy nemcsak Krisztus tanításait tagadják meg, hanem annak az embernek a törvényeit is, akiről a sugárutat elnevezték.

Hasonló, talán még szigorúbb és átgondoltabb törvényeket hozott Zsigmond császár és Báthory István fejedelem, a vilniusi egyetem alapítója.

Elismerem, hogy időről időre felüthette fejét a litvánok körében az antiszemitizmus, hiszen különben nem kellett volna ellene törvényes rendeletekkel fellépni, de ez egyben azt is jelentette, hogy az antiszemitizmust az emberek közössége bűnnek tartotta, amit gyökerestül ki kell irtani.

A cári zsarnokság idején a helyzet megváltozott. A litván paraszt némi lenéző jóindulattal szemlélte a zsidó handlét, kiskereskedőt. Nagyon valószínű, hogy a lenézésre a zsidók lenézéssel válaszoltak. A litvánok és zsidók szoros gazdasági kapcsolatban álltak; időnként még meg is barátkozhattak, de a kölcsönös idegenkedés sokkal erősebbnek bizonyult. A zsidók tudták magukról, hogy ősi hagyományok őrzői; a litvánoknak ezek megemészthetetlen, hogy ne mondjuk, nevetséges, mert értelmetlen jelenségeknek bizonyultak.

Voltak azonban közöttük olyanok is, akik nem idegenkedtek, és nem voltak közömbösek. A *Zsidó Enciklopédiá*-ban a Litvánia címszó alatt a következő történetet olvashatjuk: a patakban egy zsidó fuldoklott, a parasztok csak nézték, és nem siettek a segítségére. Egy arra járó szerzetes mentette meg a szerencsétlent, és a kőszívű parasztokat kegyetlenül elverte.

Az 1880-as években és 1905-ben nem volt pogrom Litvániában. Viszont sok zsidó vett részt a litván szabadságharcban. A demokratikus litván állam 1920-ban Európában egyedülálló sikerrel oldotta meg a zsidó autonómia kérdését. A kelet-európai hagyományokat ismerve, ez már-már a csodával volt határos.

A csoda sajnos csak három napig tartott. Épp addig, amíg a litván demokrácia. A kulturális autonómia viszont továbbra is élt és virágzott. Héber és jiddis nyelvű iskolák működtek, de akik akarták, más nyelvű intézetbe írathatták a gyerekeket.

A litván jiddisben mintegy 500 litván eredetű szó található. Ezeket X. Lemchenas gyűjtötte össze. A kaunasi fiatalok sajtósájos dialektust beszéltek, ennek nem kevesebb mint egy negyede Izrael nyelvéből került a litvánba. A szokások viszont nem keveredtek.

Erős lett volna az antiszemitizmus? A litván folklórban és irodalomban az idegen kultúra furcsaságainak meglehetősen bugyuta gúnyrajzaival találkozhatunk. Persze voltak perpatvarok is, de hát hol nincsenek. És persze nem feledkezhetünk meg a Fekete Százakról sem. Pranaitis litván szerzetes igen csúnya szerepet játszott a Beilis-ügyben. Ugyanakkor az ismert emberek, mint Kreve és Vaisgnatas, tisztességesek maradtak; Kreve

története – a Herring – minden antológiában megállná a helyét, ami pedig Vaisgantast illeti, a szerzetes nyugodtan vallhatta magát ama pap utódjának, aki a vízbe esett zsidót kimentette, és ellátta a parasztok baját.

Bárhogyan forgatjuk, tudomásul kell venni, hogy a litvánok és a zsidók egymás mellett, de külön világban éltek. A litvánok alapos ismerői a lengyel, német, orosz kultúrának, de arról fogalmuk sem volt, és talán most sincs, hogyan élnek közvetlen szomszédjaik, a zsidók. A vallás, a nyelv, az írás, a szokások erős határoknak bizonyultak. A zsidó közösség valami egzotikus, ismeretlen entitás, aminek semmi köze a litván életformához, gondolhatták. Ma már tudjuk, mennyire veszélyes ez a szemlélet. Az igazság kedvéért el kell mondani, hogy a zsidók se sokat törődtek a litván kultúrával. Azok, akik asszimilálódtak, az orosz vagy német kultúrába olvadtak be.

Az első tétova kísérlet egymás kultúrájának megismerésére a két világháború közti időre tehető. A zsidóké volt a kezdeményező szerep. Sokan litván nyelven írtak közösségük gondjairól. Közülük a legismertebb, I. Meras Izraelbe emigrált, a litván sajtó azóta a nevét sem említi.

Nekem az a véleményem, hogy a lelki-szellemi elzárkózásban kell a bekövetkezett tragédia gyökerét keresnünk. Az embereket szigorú kategóriákba soroljuk. A zsidókkal szemben durva és irányított a viselkedésünk, amikor nem azt mondjuk, hogy jó, hanem azt, zsidó, de rendes ember.

A litván „židas” szó eredetileg nem volt pejoratív jelentésű, de az antiszemitizmus undok ragokat és toldalékokat aggat reá, és ma már nemigen lehet nyugodt szívvel használni. Olykor ez a szó olyan jelentést kap honfitársaim ajkán, hogy szégyellem magam miatta.

De egy szó jelentésének eltorzulásától hosszú az út a pogromokig. Lélekben ez a távolság sajnos a nullával egyenlő. Az, aki bármilyen nézőpontból elhatárolja magát egy embercsoporttól, akár nemzeti, vallási, faji vagy bármilyen más alapon, az bizony a pogromok előkészítője, a koncentrációs táborok és totalitárius rendszerek támogatója. Ez úgy igaz, mint az egyszeregy, és sajnos épp olyan gyakran felejtik el, mint minden alapvető igazságot.

Talán beszélni kellene a másik félről is.

Hallgasuk meg őket is.

Amikor a kaunasi pogromokról beszélgettem, a litvánok és a zsidók is figyelmeztettek, hogy nem feledkezhetünk meg a pogromok előzményeiről sem. Litván emigránsok már írtak róla, de odahaza csak egy szűk rétegben ismertek a tények.

A litván zsidók között szép számmal voltak kommunisták, illetve kommunista-szimpatizánsok. Az Oroszországot elsöprő hullám hozzánk húsz év késéssel érkezett. A zsidók intenzíven bekapcsolódtak a Kominternbe. Érthető módon a fasizmustól való félelmük vezette őket a kommunista táborba. Voltak olyanok, akik új formában a hagyományos messianizmust vélték újjáéleszteni, a világforradalomtól várták a megváltást.

Viljampole szegényei a társadalmi igazságosságban, a szegénység megszűnésében reménykedtek. A Litván Kommunista Párt tagságának több mint a fele zsidó volt, viszont a vezetőségben nem kaptak szerepet. A háború utáni években persze gyökeresen megváltozott a helyzet, de ez már egy másik történet.

1940-ben szovjet tankok jelentek meg Litvánföldön, Kaunasban. Történt pedig mindez nem sokkal azután, hogy Litvániát a Szovjetunióhoz csatolták. Dekazanov, akit később Berijával együtt végeztek ki, akkor pártutasításokkal látta el a lakosságot. Nagyjából egy év telt el viszonylagos nyugalomban. 1941 júniusában aztán Litvánia belépett a huszadik századba. Az akkori rettenetes áldozatai nem lepődtek meg a későbbi pogromokon sem. Annyira szégyenletes volt, hogy még a szovjet sajtó is csak halkán merete megemlíteni: öt-hat nap alatt tízezer ember tűnt el. Litvánia kulturális elitjét tipikusan sztalinista módszerekkel likvidálták. A rossz nyelvek szerint nemzetközi kapcsolataik miatt a bélyeggyűjtőket és az eszperantistákat is száműzték. Ez annyira abszurd, hogy kénytelen vagyok elhinni.

Természetesen a zsidók között is találunk felelősöket a száműzésekért és a gyilkosságokért. Jól tudjuk, kik ők, felesleges lenne itt megneveznünk őket. És sok zsidó volt a száműzöttek és legyilkoltak között is.

A háború első napjaiban a hatalom a litván partizánok kezébe került. Ezt részben a Földalatti Aktivista Front (LAF) készítette elő, részben spontán szerveződés eredménye volt. Új kormány alakult, bejelentették Litvánia függetlenségét. Erről ma roppant kevés hiteles anyag van, az akkori kormány tagjainak többsége emigrált, emlékiratait külföldön adatta ki, ezeket otthon nem lehet elolvasni.

A litván kormány bonyolult játszmába kezdett a németekkel. És sajnos csúfosan vesztett. Azt szeretnék volna, ha Litvánia a finnekéhez hasonló független státuszt kap, a további terveket az események alakulásától tették függővé.

Sokféle ember dolgozott ebben a kormányban, és véleményem szerint nem pogromszervező, orgyilkos bandáról kell beszélnünk. Sőt! Egyikük, Zemkaulis építész sok zsidó életet mentett meg.

Június 25-ére a németek gyakorlatilag megbénították a kormányt. Szovjet dokumentumok szerint Ambrazevicius miniszterelnök kijelentette, hogy a kormány tehetetlen a pogromokkal szemben. Állítólag a pogromokat az SS szervezte, de ügyelt arra, hogy erre ne derüljön fény. Csak a háború utáni bírósági tárgyalásokon tudhatta meg a nagy nyilvánosság az igazságot.

Augusztus 5-én a kormány tiltakozott a németeknél. A kormány tagjait azonnal le is tartóztatták.

Se elítélni, se felmenteni nem tudom ezeket az embereket. Csak annyit mondhatok, hogy nem irigylem őket. Történelmi választási lehetőségük: Hitler, Sztálin, vagy a halál. És egyik lehetőség sem zárta ki a másik kettőt.

Azok, akik részt vettek a sztálini elnyomásban és megfélemlítésben, elmenekültek Litvániából. Siets-

gükben még az irataikat is elfelejtették magukkal vinni. Most újabb gyűlölet- és bosszúhullám söpört végig az országon, ezúttal a zsidók ellen. Az emberek még emlékeztek a szovjet tankokra és üdvrivalgó honfitársaikra.

Mit mondhatunk mindezek hallatán? A zsarnokság eltorzítja az embereket. Az erőszak erőszakot szül. De a gonoszság akkor is gonoszság marad, és a gyilkos gyilkos. Ami bűn, az bűn. A világon semmi nem változtat azon a tényen, hogy 1941 júniusában litván csoportok más litván járókelők szeme láttára védtelen embereket gyilkoltak meg. Az semmit nem könnyít a helyzeten, hogy majd' minden nemzet elkövetett hasonló bűnöket. Szükségét érzem, hogy beszéljek a litvánok bűneiről, mert én is litván vagyok.

A gyűlöletet, szadizmust, szégyenletes közönyt semmivel sem lehet mentegetni, magyarázni.

Vannak, akik azt mondják, nem a rendes litván emberek, hanem a söpredék gyilkolt. Magam is mondtam ilyeneket. Ezeknek, hallottam, semmi köze a litván nemzethez. *Ez sajnos nem igaz. Ha morálisan értelmezzük a nemzet fogalmát, akkor abba mindenki beletartozik, a szamaritánus éppúgy, mint a bűnöző.* Minden elkövetett bűn a nemzet kollektív tudatát terheli, és ezen belül az egyes ember tudatának is része. Az egyes ember a bűneit nem ruházhatja át a nemzetre vagy más nemzetekre; azok számoljanak majd el a maguk lelkiismeretével, mindenki a magáéval.

Nem tudom, hány litván olvassa e sorokat, mégis nekik kell írnom. A bűnbánat bonyolult folyamat. Én nem azonosulok a gyilkosokkal, bármelyik oldalon állottak is. Nem akarom helyettük megtépni az ingemet. Viszont tiszta fejjel végig kell gondolnunk, hangozan ki kell mondanunk az akkor történeteket, mégpedig úgy, hogy közben nem játszhatunk öniszolásra, önfelmentésre, nem dőlhetünk be semmilyen propagandabeszédnek; félelem nélkül kell számot vetnünk a történelemmel.

Egyszer és mindenkorra tudomásul kell vennünk, hogy a zsidók megsemmisítése a mi megsemmisítésünket jelenti, a zsidók védelme önmagunk védelmét, a zsidó kultúra eltírása a mi kultúránk eltírását.

Nehéz időket élünk. Nem lehetünk gonoszak és közömbösek. Nem állíthatjuk, nincs jogunk azt állítani, hogy nincs közünk „a zsidó vircsafthoz”. Gondoljunk csak bele, hogy a Kilencedik Erőd-beli mérszárólásról egy sort sem írnak a történelemkönyvek, míg ennél sokkal kevésbé jelentős eseményekről több oldalt. Nem a mi történelmünket hamisítják meg ezzel? Vilnius lakói gyakran sétálnak el a valamikori gettó mellett. Ma itt szuvenirboltok, kis éttermek állnak, és egyetlen sor sem tudatja, hogy milyen földet tapos a sétálók lába. A zsidó temetőt beszántották. A zsinagógát lebontották. Ez történt a zsidó múzeummal is. Sokan szeretik ezt a környéket. Én is. Kellemes hely. És nemzeti szegényünk színtere. Ezt sem feledhetjük el.

Természetesen nemcsak szégyen terhel minket. Nekünk nem volt dán királyunk, voltak viszont litván hazafiaink, akik zsidó életet mentettek meg, és ezért

életükkel fizettek. 1967-ben kiadták a *Warriors Without Armour* (Harcosok fegyver nélkül) című könyvet, amelyben azokról a litvánokról esik szó, akik zsidókat mentettek. Meras egymaga több mint húsz embert nevez meg, akik őt és társait megmentették a haláltól.

Vannak emberek, akiknek neve feledésbe merült. Vannak szerények, akik nem akarják megnevezni magukat, és vannak, akik eltűntek az idők folyamán.

Nem volt dán királyunk... Egy öreg zsidó asszonytól hallottam egy királyfőről szóló mesét. Egy litván fia-

talember nem vált el zsidó feleségétől, pedig ezzel megmenekülhetett volna a haláltól. Az asszonnyal együtt beköltözött a gettóba. Összeszólkozott egy fegyveres őrrel, és az lelőtte. A haldokló férfi csak annyit mondott: „Örülök, hogy zsidóként halhatok meg.” Remélem, mindig lesz legalább egy olyan litván, aki ezzel a méltósággal él és hal.

A királyfit a vilnusi zsidó temetőben helyezték örök nyugalomra. A sírját talán már be is szántották.

[VÁNDORJUDIT FORDÍTÁSA]

Alekszandr és Lev Sargorodszkij / A BURZSOÁ CSÖKEVÉNY

A forradalom tizennyolcadik esztendejében láttam meg a napvilágot, s minden nagyszerű és örömteli lehetett volna az életemben, ha nem forog fenn egy bizonyos körülmény: sajnós a nagyszüleim jóval a forradalom előtt születtek!...

Ők persze nem tehetek róla, s ha később jöttek volna világra, lehet, hogy még ma sem élnék – az a tény azonban, hogy a kapitalizmusban születtek, mégis zavart engem. Arról van szó ugyanis, hogy a burzsoá csökevények tömkelege pusztított a tudatukban. S dacára annak, hogy nap mint nap küzdöttek ellenük, s hogy küzdelmükben a társadalom a segítségükre sietett, a csökevények igen nehezen adták fel állásaikat.

Nagyapám és nagyanyám azonos mennyiségű burzsoá csökevényrel rendelkezett, ám ha egészen őszinte akarok lenni, a nagyapámnak mégiscsak eggyel többje volt. S ezzel a bizonyos csökevényrel semmiféle társadalom, semmiféle rendelet vagy határozat, a templom – ez esetben zsinagóga – és állam semminemű különválasztása nem segített.

Mindent egybevéve, nagyapám arra ítéltetett, hogy e csökevényrel éljen s – ezek szerint – haljon is meg.

A csökevény eléggé különös jellegzetességgel rendelkezett: nem volt szembeötlő. Az ember elbeszélgethetett, elborozgathatott, vállvetve dolgozhatott nagyapámmal, s még csak nem is sejtette, hogy a csökevénye létezik. Ám elegendő volt elmenni a fürdőbe, vagy egy holdfényes éjszakán anyaszült meztelenül megfürödni vele, a csökevény máris észrevételte magát. Így hát egy bizonyos idő, egész pontosan tizenhét októbere után nagyapám nem járt többé fürdőbe, igaz, a zsinagógát, melyet csak decemberben zártak be, továbbra is látogatta.

Lassacskán a csökevénye kezdett feledésbe merülni, s csak nagyanyám meg az a néhány zsidó emlékezett rá,

Nemrég töltöttük be a száz évet. Magasságunk 3 méter 60 centiméter, egy szakállunk van, két feleségünk és négy fiunk. Jókedvűek vagyunk, szeretünk utazni, helyel-közzel írni is. Optimizmusunk töretlen: szilárd meggyőződésünk, hogy rosszabb, mint volt, már nem is lehet. Leningrádban élünk, a három forradalom városában. Elmentünk, mielőtt a negyedik is kitört volna. Tizenöt éves testvéri együttműködésünk alatt Oroszországban ötszáz elbeszélést írtunk, közülük négyszázat a felismerhetetlenségig „megszerkesztettek”. Készítettünk néhány forgatókönyvet, és az egyiket még fel is ismertük a cenzúra után – tizenkét színművünk közül azonban – ugyanazon cenzúra áldásos tevékenysége nyomán – már csak a szerzők neve maradt. Az sem mindig. Egy plakáton Alekszandr és Lev Petrov neve szerepelt a miénk helyett – a színgazgató nem szívlelhette a zsidókat... Műveinket Moszkvában, Leningrádban, Kijevben, Tallinban, Odesszában és más városokban nyomtatták ki és állították színpadra. Ugyanezekben a városokban tiltották be és vették le a reper-toárról.

Tizenegy éve már, hogy Nyugaton élünk. Genfben lakunk, Franciaországban, Izraelben, Amerikában, Svájcban, Németországban, Belgiumban és másutt adják ki a műveinket. Egyelőre sehol nem tiltottak be. Öt könyvünket (regényeket és elbeszéléseket) publikálták Franciaországban, kettőt-kettőt Amerikában és Izraelben, egyet-egyét Németországban.

Meg vagyunk elégedve az életünkkel...

[ALEKSZANDR ÉS LEV SARGORODSZKIJ]